

CIBORIJ SA ZABATIMA IZ CRKVE SV. MARTE U BIJAĆIMA

Tomislav Marasović
HR, 21000 Split
Marasovićeva 8
tomislav.marasovic@st.t-com.hr

UDK : 904 : 726.591.025.21 (497.5 Bijaći)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 13. 11. 2006.
Prihvaćeno: 16. 11. 2006.

Među kiparskim ulomcima iz crkve sv. Marte u Bijaćima, pronađenima prije više od jednog stoljeća, ali sustavno objelodanjenima tek 2004. godine, autor je u dvama zabatima koji su do sada bili pripisani oltarskoj ogradi prepoznao dijelove posebnog i rijetkog tipa ciborija sa zabatima.

Taj se spomenik uspoređuje sa sličnim poznatim primjerima iz Italije, osobito sa zabatom iz Cortone na kojem je natpis s imenom Karla Velikog i s najbolje sačuvanim ciborijem tog tipa u crkvi S. Ambrogio u Milanu.

Radi datiranja ciborija iz sv. Marte raspravlja se i o slijedu crkvene izgradnje na lokalitetu Stombrate te se u tom slijedu razmatraju pojedine faze razvitka liturgijskog namještaja s prijedlogom, u granicama što ih dopuštaju nalazi, za kronologiju izgradnje.

Ključne riječi: ciborij, zabat, rani srednji vijek, Sv. Marta, Bijaći.

Tematski svezak časopisa *Starohrvatska prosvjeta* (III-26/1999.), posvećen istraživanju položaja Stombrate u Bijaćima na zapadnom rubu kaštelanskog polja, objavljen 2004. godine, u mnogočemu je pridonio boljem poznavanju tog arheološkog sklopa, jednog od najznačajnijih u starohrvatskoj arheologiji. Objavljena građa istodobno pruža podlogu i za daljnja proučavanja tog položaja, naročito ranosrednjovjekovne crkve sv. Marte, odnosno njezine arhitekture i skulpture.

Ta me je građa potaknula na dalje istraživanje kamenog namještaja predromaničke crkve, što je dovelo do nekih spoznaja, za koje mi se čini da mogu pridonijeti novoj interpretaciji pojedinih davno pronađenih ulomaka. Novo tumačenje davnih nalaza iz Sv. Marte moglo bi upotpuniti poznavanje ne samo liturgijskog namještaja iz te crkve nego i tipologije ranosrednjovjekovnih ciborija općenito. Ono bi također moglo pridonijeti i popunjavanju praznina u kronologiji crkvene izgradnje na položaju Stombrate, uključujući i problem slijeda različitih faza liturgijskog namještaja.

Dva zabata iz Sv. Marte u Bijaćima

Dosadašnjim istraživanjima položaja Stombrate, temeljenima prije svega na dvjema arheološkim kampanjama provedenim početkom (1902.-1905.) i sredinom (1967.-1969.) prošloga stoljeća, otkriveni su ostaci vremenski i stilski različitih skupina liturgijskog namještaja: starokršćanske bazilike VI. stoljeća, prijelaznog razdoblja između antike i ranog srednjeg vijeka, te različitih faza namještaja koji je pripadao predromaničkoj crkvi sv. Marte iz karolinškog doba.

Među tim ulomcima su i dva trokutasta zabata s donjim polukružnim lukom, koja se često reproduciraju u literaturi, još od otkrića tijekom prve arheološke kampanje početkom XX. stoljeća, uvijek označeni kao "zabati oltarne ograde" (sl. 1, 2). Kada se prišlo detaljnijem proučavanju kamenog namještaja iz karolinškog doba, ta su dva zabata ostala izvan identificiranih dijelova oltarne ograde predromaničke crkve. Jakšić ih (s pravom) nije uklopio u svoju zamisao trabeacije cancelluma iz te crkve,¹ pa ostaje pitanje kojoj su oltarnoj ogradi oni pripadali.

¹ Jakšić 2004, str. 265-268

U objavljenom katalogu ranosrednjovjekovne skulpture iz te crkve opisani su pod brojem 57 i 58 (s inv. brojevima 2899 i 2900).² Po izvedbi pleternih motiva pokazuju sličnost i tom spomenutom središnjem zabatu oltarske ograde iz Sv. Marte, što ju je proučavao Jakšić, ali se od njega ipak razlikuju oblikom i ukrasom.

Iako su pronađeni u ulomcima, odavna su već spojeni i dopunjeni manjim restauriranim dijelovima, tako da je njihov cjeloviti izgled u potpunosti poznat.

Vanjske rubove strana trokuta ispunjaju na oba zabata kuke, koje su, za razliku od dvoprutih kuka na spomenutom zabatu oltarne ograde, jednoprutog širokog vrata.

Srednje polje na jednom od njih (kat. br. 58) ispunjaju reljefi dvaju paunova, koji kljunovima drže zajednički grozd, te po jedna šesterolatična rozeta iznad ptičjih glava i ispod grozda. U samim uglovima srednje zone trokutnog polja je po jedna manja stilizirana ptica. Donje polje koje prati polukružni luk ukrašavaju dvostruko učvorene troprute vrpce.

Na drugom zabatu (kat. br. 57) rubove ispunja niz jednako izvedenih jednoprutih kuka, dok je jedini motiv središnjeg polja tropruta lozica savijena u krugove s virovito složenim listovima. Taj se motiv proteže po cijeloj površini, uključujući i donju zonu uz polukružni luk.

Za razliku od zabata oltarne ograde, kojemu vanjsku ukrasnu zonu od središnjeg trokuta dijeli istaknuto rebro (kimatij) ispunjeno akantusovim listićima, na dvama zabatima koji su mi privukli pozornost nema uopće kimatija, pa vanjsku ukrasnu zonu od srednjeg polja dijeli usko glatko rebro. Ono što uz navedene posebnosti bitno razlikuje ta dva zabata od spomenutog zabata oltarne ograde iz iste crkve (kat. br. 56) isto kao i od svih drugih, na stotine poznatih zabata oltarne ograde, jest produženje kuka i na kratkim, vertikalnim stranama zabata. Na svim drugim, naime, zabatima, koji pripadaju trabeaciji cancelluma, kuke se po jedinstvenom ornamentalnom slijedu nastavljaju i na gornjim ukrasnim zonama greda, a u našem slučaju na dvama zabatima iz Sv. Marte (kat. br. 57 i 58) nije moglo biti tog kontinuiteta, jer su se kuke u vertikalnom segmentu spuštale do dna zabata. To znači da se sa strane tih zabata nisu nalazile uobičajene grede, za koje na sačuvanim bočnim stranama nema ni uobičajenih utora, niti pak bilo kakvih njihovih tragova. Sačuvane su, međutim, na rubovima donjih ploha rupe koje su bez sumnje služile za pričvršćenje tih zabata s kapitelima stupova, koji su ih nosili. Zabati su, dakle, pripadali liturgijskom namještaju, podignutom na stupovima, ali to nije bila oltarna ograda.

Ako spomenuti zabati nisu pripadali oltarskoj ogradi, postavlja se pitanje: koje je bilo njihovo mjesto i prvobitna funkcija u crkvi sv. Marte iz predromaničkoga doba?

Pokušavajući odrediti njihovu izvornu namjenu, došao sam do zaključka da su to zabati oltarskog ciborija "bez krova" iz predromaničke crkve. Jedino mjesto u predromaničkoj crkvi na kojem je mogao biti postavljen taj ciborij bila je središnja pravokutna apsida, odnosno njezin središnji crkveni oltar. U skladu s takvim zaključkom su i dimenzije ciborija, koje se, sudeći po širini zabata od 105 cm, uklapaju u prostor pravokutne apsida predromaničke crkve. Strane tog ciborija bile su vrlo uske, ali valja napomenuti da su u europskoj predromanici poznati primjeri ciborija relativno male širine stranica, koji, poput onoga u crkvi S. Lorenzo u Orvietu, čak i ne natkriva cijelu širinu oltarske menze.³ Nema podataka o oltarskoj menzi iz crkve sv. Marte, ali neke druge predromaničke crkve sličnih dimenzija iz IX. stoljeća pokazuju relativno male širine oltara, primjerice Sv. Spas u Cetini, s pravokutnom menzom, kojoj su mjere 75 x 65 cm.⁴ Menza sličnih dimenzija u crkvi sv. Marte u Bijaćima sasvim bi se uklopila u prostorni okvir ispod jednog takvog uskog ciborija.

Od tog oltarskog ciborija sačuvane su samo dvije od četiri strane, vjerojatno susjedne, a ne suprotne. To se može zaključiti po različitim širinama, jer je širina drugog zabata 97 cm, pa se uži zabat svojom bočnom stranom naslanjao na stražnju stranu šireg zabata. Na taj način su se obje strane približno ujednačile ukupnom širinom. Naslanjanje bočnih strana užih stranica ciborijske "košare" uobičajena je konstrukcija četverostranih ciborija, koju, među ostalim, dokazuje i sačuvani (restaurirani) ciborij iz iste crkve.⁵ Upravo takav spoj dviju susjednih strana (zabata) ciborija u našem slučaju dokazuje i položaj udubljenja na

² Šeparović 2004, str. 166-167

³ Raghianti 1968, II, str. 467

⁴ Šeparović 1995.

⁵ Šeparović 2004, str. 151-158; Delonga 2004, str. 292-297

donjim plohamu putem kojih su zabati bili spojeni s kapitelima. Zbog pomanjkanja drugih dvaju zabata, a i zbog oštećenosti dvaju sačuvanih, ne možemo doznati na koji je još način, osim veze s kapitelom, bila ukrućena konstrukcija strana ciborija.

Likovna kompozicija dvaju (od ukupno četiri) zabata ciborija također pokazuje da je širi ciborij imao važniji položaj u odnosu na onaj uži. Dva sučeljena pauna koja kljunovima drže zajednički grozd, s gornjom i donjom rozetom u simetrali trokuta, upućuju na mogućnost da bi taj zabat pripadao čelnoj strani ciborija.

Za stupove i kapitele ciborija sa zabatima nema sigurnih podataka među pronađenom građom. U katalogu ranosrednjovjekovnih nalaza zabilježeno je 13 ulomaka stupova kružnog presjeka, od kojih bi svojim promjerom od prosječno 22 cm, četiri mogla odgovarati konstrukciji oltarskog ciborija. Jedan od njih (inv. broj 87) sačuvan je u donjem dijelu s visokom četverostranom bazom, pa je i po tome isključeno da bi mogao pripadati stupiću oltarske ograde. Toj bi namjenu odgovarali stupići manjih promjera (od 15 do 18 cm), dok bi oni najmanjih promjera (7,5 do 13 cm) mogli biti stupići oltara.

U katalogu je zabilježeno i 8 ulomaka kapitela različitih dimenzija, oblika, ukrasa i vremena nastanka. Dva među njima (kat. br. 98 i 99) pripadala su već spomenutom baptezimalnom ciboriju, pa su prema njima izrađene replike prigodom muzeološke rekonstrukcije tog ciborija. Iz izbora kapitela koji su mogli pripadati ciboriju sa zabatima valjalo bi isključiti i kapitele s vrlo plošnim stiliziranim listovima (kat. br. 2830, 2869, 2874), koje je Jakšić uključio u svoju idejnu rekonstrukciju trabeacije oltarne ograde crkve sv. Marte,⁶ premda smatram da su oni stilski bliži prvoj fazi cancelluma iz VII. stoljeća.

Unatoč okolnosti da je od izvornog ciborija sačuvan samo manji dio, moguće je pretpostaviti njegov osnovni izvorni izgled s četiri stranice što ih čine trokutni zabati s polukružnim lukom na donjoj strani, naslonjeni na četiri stupa s kapitelima (sl. 3).

U hrvatskoj predromanici nije do sada bio prepoznat tip ciborija sa zabatima. U Zadru je, međutim, već odavno poznat ulomak zabata iz crkve sv. Petra Starog, koji se u literaturi uvijek pripisivao oltarnoj ogradi.⁷ Vežić ga je nedavno podrobnije proučio i također, neovisno o mojim istraživanjima, atribuirao istom tipu ciborija sa zabatima, prepoznavši da se radi o ciboriju, a ne o oltarnoj ogradi, među ostalim i po oturu na stražnjoj strani ulomka, koji nedvojbeno otkriva da se na taj dio naslanjao zabat susjedne strane.⁸

Proučavanjem sličnih ulomaka iz do sada poznate građe (možda prilikom izrade sustavnog kataloga pletterne plastike, koji nam nedostaje) može se očekivati da se osim u Bijaćima i Zadru otkrije i još poneki hrvatski primjer ranosrednjovjekovnog ciborija sa zabatima.

Ciborij sa zabatima u talijanskoj ranosrednjovjekovnoj umjetnosti

Najveći broj poznatih ciborija iz hrvatskih i uopće europskih ranosrednjovjekovnih crkava pripada tipu s piramidnim krovom.⁹ Ciboriji tog tipa obično su četverostrani ili šesterostrani, a rijetko i osmerostrani.

Četverostrani ciboriji obično su oltarski, šesterostrani su u pravilu baptezimalni, a njihov oblik određuje liturgijska instalacija koju nadvisuju (oltar ili krsni zdenac). Svi su oltari pravokutnoga ili četvrtastog tlocrta, pa je razumljivo da ih nadvisuje četverostrani ciborij. Velika većina ranosrednjovjekovnih krsnih zdenaca šesterostranog je oblika, kojemu odgovara i šesterostrani baldahin što ga nadvisuje. U slučaju križnog krsnog bazena kao oblika upisanog u kvadrat, logično je da može biti nadvišen četverostranim ciborijem, a to je, čini se, upravo bio slučaj s ciborijem iz krstionice sv. Marte.¹⁰

U odnosu na tip ciborija s krovom, neusporedivo je manje zastupljen u ranom srednjem vijeku drugi tip ciborija, sa zabatima bez krova. U iscrpnoj studiji o kršćanskim oltarima taj tip Braun veže uz razdoblje zrelog srednjeg vijeka od XI. stoljeća nadalje, uključujući i njegovu učestaliju pojavu u kasnom srednjem vijeku.¹¹

⁶ Jakšić 2004, str. 267

⁷ Delonga 2000 II, str. 166

⁸ Prema usmenom priopćenju Pavuše Vežića, koji je svoj rad pripremio za tisak.

⁹ Braun 1924, 202 ss.

¹⁰ Delonga 2000.

¹¹ Braun 1924, str. 202

Nakon Braunove studije pronađeni su i proučeni i neki drugi ciboriji tog istog tipa, među njima i onaj iz samostanske crkve sv. Vincenta u Cortoni, koji je pokazao da ciborij sa zabatima nije bio nepoznat karolinškom dobu. Ciborij iz sv. Vincenta u Cortoni (sl. 4), danas u Muzeju Etrušćanske akademije, opisan je u korpusu ranosrednjovjekovne skulpture kao "šiljati ciborij" (*ciborio cuspidato*). Iznimno je značajan ne samo zbog sačuvanosti jedne strane nego i zbog natpisa koji spominje Karla Velikog, pa je bez dvojbe i datiran u njegovo doba.¹²

Sačuvala se samo jedna strana košare ciborija s trokutastim zabatom i polukružnim lukom na donjoj strani. Zabat pokazuje izraziti tupi kut (105°), pa potvrđuje konstataciju što sam je nedavno iznio raspravljajući o zabatima oltarskih ograda. Usporedna analiza sačuvanih zabata oltarne ograde (a spomenik iz Cortone upućuje i na isti zaključak i u kategoriji ciborija), pokazuje da su tupokutni, istostranični ili tek malo šiljati trokuti svojstveni karolinškom razdoblju do kraja IX. stoljeća, a da zabati izrazito oštrog kuta pripadaju XI. stoljeću.¹³

Na zabatu iz Cortone gornje stranice trokuta nadvisuje perforirani friz s kukama. U trokutnom polju je simetrična kompozicija sa središnjim križem te sa po jednim stablom i paunom sa strane. Lučni otvor na donjoj strani prate dvije polukružne zone; donju ispunja tropruta pletenica, a gornjom teče natpis: *Temporibus domini Caruli Imperatoris Ido presbiter fieri feci pro amore Dei et Sancti Vinceti*. U okviru šireg raspona djelovanja cara Karla Velikog datiranje natpisa suženo je na zadnje godine vladanja najpoznatijega franačkog vladara (810.-814.).¹⁴

U Rapaničevoj studiji o predromanici u Dalmaciji tip ciborija sa zabatima prikazan je i u hrvatskoj povijesno-umjetničkoj literaturi kao jedan od dvaju tipova ranosrednjovjekovnih ciborija.¹⁵

Najpoznatiji i najbolje sačuvani primjer ciborija sa zabatima bez krova pripada ranoromaničkom razdoblju, datira se oko godine 1050. i nalazi se u milanskoj crkvi S. Ambrogio, natkrivajući glasoviti oltar majstora Vuolvinija iz X. stoljeća (sl. 5).¹⁶ Osim bogato ukrašenih lukova, bočnih vertikalnih rubova i trokutnih stranica ukrašenih ornamentalnim vrpcama, na svim četirima stranicama tog ciborija središnja polja ispunjena su reljefnim kompozicijama obojenih štukatura istaknute ranoromaničke milanske skulptorske škole. Utjecaj iste škole pokazuje i sličan ciborij, sačuvan u crkvi San Pietro a Monte iznad naselja Civate.¹⁷

Premda bez krova, oba ranoromanička ciborija bila su nadsvođena kupolnim svodom.

Taj isti tip nastavit će se i u kasnom srednjem vijeku, a najpoznatiji njegovi primjeri u Hrvatskoj nalaze se u splitskoj katedrali, gdje je ciborij nad oltarom sv. Dujma izradio 1427. milanski majstor Bonino, a drugi nad oltarom sv. Staša 1448. godine Juraj Dalmatinac.¹⁸

Građa iz lokaliteta Stombrata u Bijaćima dopušta nam zaključiti da je najstariji do sada poznati primjer ciborija sa zabatima na hrvatskom tlu izrađen u karolinško doba za crkvu sv. Marte u Bijaćima. Za datiranje tog ciborija valja uzeti u obzir svekoliki slijed gradnje arhitekture i skulpture na tom položaju i tada pokušati odrediti njegovo doba u tom slijedu.

Ciborij sa zabatima u kronološkom slijedu liturgičkog namještaja crkve sv. Marte

Unatoč okolnosti da je od početka istraživanja sklopa u Bijaćima već navršeno jedno stoljeće, neka kronološka pitanja ostala su i dalje otvorena, a o njima donekle ovisi i datiranje ciborija o kojem ovdje raspravljamo.

¹² *Corpus della scultura altomedievale, IX La diocesi di Arezzo, Spoleto 1977, str. 114-116*

¹³ Marasović 2006.

¹⁴ *Corpus*, o.c. str. 116

¹⁵ Rapanić 1989.

¹⁶ Raghianti 1968, str. 757-764

¹⁷ Raghianti 1968, str. 763, 768

¹⁸ Karaman 1952.

Moramo se, dakle, podsjetiti da su na položaju Stombrate dosadašnjim istraživanjima razlučene dvije faze u razvitku crkve (ne računajući postojeću kapelu novijeg doba) i u njima više faza liturgijskog namještaja.¹⁹

1. Najstariji crkveni sklop pripada starokršćanskom dobu i sastoji se od:

- A. trobrodne bazilike sa širokom polukružnom apsidom, vjerojatno posvećene sv. Ivanu Krstitelju,²⁰ i
- B. osmerokutne krstionice južno od bazilike.

Datiranje crkvenog sklopa u VI. stoljeće (vjerojatno u njegovu drugu polovicu) temelji se na arhitekturi bazilike i krstionice isto kao i na stilskim osobinama arhitektonskih elemenata konstrukcije (kapiteli sa stupova među brodovima), otvora (skulpturalnih dijelova liturgijskog namještaja (oltarne ograde visokog tipa, ambona i sarkofaga).²¹

Krsni bazen križnog tipa sasvim se uklapa u tipologiju starokršćanskih piscina, karakterističnih za područje salonitanske metropolije.²²

2. Druga faza oltarne ograde, znakovita po plitkoreljefnom ukrasu prijelaznih stilskih oznaka između kasne antike i ranog srednjeg vijeka, vjerojatno je također bila aplicirana u istoj starokršćanskoj bazilici, premda nema suglasja u datiranju pronađenih ostataka. Nakon što su u starijoj historiografiji ti skulpturalni ostaci bili ocijenjeni kao retardacije pleternih motiva u visokom srednjem vijeku,²³ Burić ih je pripisao salonitanskoj kiparsko-klesarskoj radionici,²⁴ kojoj je bila povjerena izrada novog namještaja u staroj starokršćanskoj bazilici (sl. 6-10). Proučavajući najstarije ranosrednjovjekovne skulpture iz Sv. Marte, Milošević je predložio datiranje te skupine nalaza na kraj VIII. ili čak na početak IX. stoljeća.²⁵ Prihvatanjem takvog mišljenja otvorila bi se mogućnost da se taj sloj namještaja pripiše predromaničkoj crkvi sv. Marte, a ne starokršćanskoj bazilici.

Toj fazi pripada više pronađenih ulomaka pluteja, pilastara i lukova oltarne ograde, ukrašenih dvoprutim, troprutim, četveroprutim i višeprutim pletenicama, višeprutno izbrazdanim križevima, palmetama, rozetama i drugim motivima, koji zaista spadaju u prijelazno doba između starokršćanske i predromaničke plitkoreljefne plastike (sl. 6-17).

Uz stilske značajke plitkih reljefa, karakterističnih za pretkarolinško doba, jedno od osnovnih uporišta zaključka da je najstarija predromanička oltarna ograda bila sastavni dio liturgijskog namještaja tada još uvijek postojeće starokršćanske bazilike vidim u okolnosti da su neki pronađeni ulomci iz te faze naknadno prepravljani da bi bili upotrijebljeni kao dio namještaja ranosrednjovjekovne crkve. Naime, na dvama ulomcima pluteja i dvama pilastrima oltarne ograde, ukrašenima na jednoj strani izrazito ranim pretkarolinškim plitkoreljefnim ornamentom, uklesan je na drugoj strani pleterni ukras, znakovit za karolinško doba. Logično je pretpostaviti da su te preinake nastale nakon što je srušena starokršćanska bazilika, a kamena građa njezina ranog predromaničkog namještaja iskorištena da se na drugoj strani ukleše novi ukras, sukladan karolinškim stilskim obrascima.

Istoj je skupini, sudeći prema ukrasnim motivima, pripadao i ulomak grede oltarne ograde s kukama, dvoprutom pletenicom i stiliziranim križevima, posebno važan zbog natpisa (uklesana izvorno ili naknadno?), toliko značajnog zbog spomena hrvatskog imena i dužnosti župana (sl. 11).²⁶

Istoj bih fazi, kako je već rečeno, bio sklon pripisati kapitele ukrašene vrlo plošnim listovima i volutama (inv. brojevi 2830, 2874 i 2869).²⁷

3. Namještaj iz karolinškog doba, ustanovljen na spomenutim prerađenim ulomcima, ali i na drugim skulpturalnim dijelovima koji su izvorno oblikovani za liturgijske potrebe, valja dakle pripisati novoj karolinškoj crkvi, koja je sagrađena na prostoru nekadašnje starokršćanske bazilike sv. Ivana Krstitelja.

¹⁹ Šeparović 2004.

²⁰ Migotti 1990.

²¹ Chevalier 2004, str. 109-138

²² Chevalier 2004, str. 109-138

²³ Karaman 1930.

²⁴ Burić 1993, Šeparović 2004, str. 141-187

²⁵ Milošević 2004.

²⁶ Milošević 2004, str. 256-257

²⁷ Šeparović 2004, str. 184-185

Od prethodne bazilike ranosrednjovjekovna je crkva naslijedila samo prostor i orijentaciju, ali nije koristila ni jedan dio prvobitne konstrukcije zidova ili stupova. Koristila je, međutim, prvobitnu starokršćansku osmerokutnu krstionicu i njezin križni krsni bazen. Bila je to trobrodna, troapsidna bazilika s isturenom pravokutnom apsidom i bočnim apsidama, upisanima unutar istočnog zida.²⁸ Dva reda zidanih pilona pravokutna tlocrta dijelila su središnji od bočnih brodova. Široka konstrukcija na zapadnom pročelju protumačena je kao temelj zvonika.

Ranosrednjovjekovna se crkva pod imenom sv. Marte spominje se u Muncimirovoj ispravi iz 892. godine.²⁹ Novu naslovnicu dokazuje i natpis na ciboriju, pronađenom iskopavanjem, isto kao i toponim Stombrate. Crkva se tipološki vezuje uz akvilejski¹ prostor,³⁰ a vrijeme njezine gradnje, odnosno rušenje starokršćanske bazilike osim navedenog povijesnog podatka iz 892. (kao terminus ante quem) određuju arheološke okolnosti. Sam zid, naime, starokršćanske polukružne apside prekida sarkofag u kojem su nađene naušnice žminjskog tipa iz IX. stoljeća, a najveći broj pronađenih ulomaka liturgijskog namještaja pokazuje izrazite osobine karolinškog doba.

Ti ulomci, međutim, ne pripadaju jednoj vremenski i stilski homogenoj cjelini, pa je među njima moguće razlučiti različite povijesno-umjetničke slojeve i prepoznati različite radionice.

Najstarijoj karolinškoj fazi koju bi se moglo vezati uz gradnju predromaničke crkve pripadaju dijelovi oltarne ograde, koju je proučavao Jakšić i grafički prikazao dio njezine trabeacije (sl. 18). Nedvojbeno sigurni dijelovi tog cancelluma su: zabat i dvije grede s natpisom. Trokutni zabat (kat. br. 56, inv. br. 2889)³¹ ukrašen je u vanjskoj zoni dvoprutim kukama, a središnje polje križem, sa strane kojeg je po jedna ptica u donjem dijelu i po jedna rozeta u gornjem. Donje polje uz polukružni luk ispunja tropruta pletenica. Između vanjskog ruba s kukama i središnjeg polja s križem je uobičajeni plastično istaknuti kimation ispunjen isprijecanim arkadicama. Toj istoj oltarskoj ogradi pripadale su i dvije sačuvane grede s natpisom (inv. br. 2567 i 2568), kojima donje polje, baš kao na polukružnom luku zabata, ispunja tropruta pletenica, dok je natpis uklesan u srednjem polju. Na natpisu jedne grede zabilježeni su stihovi molitvenog Sanctusa, a na drugoj tekst o dedikantu nepoznata imena, koji se spominje sa suprugom i djecom. Istražujući detaljnije te natpise, Delonga ih je datirala u IX. stoljeće,³² a Jakšić je suzio vremenski raspon na prva desetljeća tog stoljeća,³³ davši svoj prilog i proučavanju oblika cancelluma. Iznio je, naime, pretpostavku da je središnji dio iznad srednjeg ulaza u prezbiterij bio nadvišen anepigrafskim trokutnim zabatom, dok su bočni ulazi bili nadvišeni arhivoltima³⁴ (od kojih je jedan ulomak luka zaista pronađen među iskopanom građom),³⁵ a spojeni spomenutim gredama.

Jakšić je oltarnu ogradu iz Sv. Marte temeljem stilskih i klesarskih sličnosti povezo s tzv. trogirskom klesarskom radionicom, istaknuvši kao njezinu specifičnost, među ostalim, i manje uobičajeni raspored ukrasnih i epigrafskih zona s natpisom u donjoj zoni i s ornamentom u srednjoj. Našavši analogije u Istri, pa i dalje na sjevernojadranskom području Italije i u samom Rimu, koji se datiraju u kraj VIII. ili u početak IX. stoljeća, uvjerljivo je približio početku IX. stoljeća i oltarnu ogradu iz Sv. Marte. Njegovi bi se zaključci mogli osnažiti i primjerom spomenutog ciborija sa zabatom iz crkve sv. Vincenta u Cortoni, koji je datiran u doba Karla Velikog, a također ga obilježava isti raspored epigrafskih i ukrasnih zona, tj. natpis u srednjoj, a pletenica u donjem ukrasnom polju (sl. 4).

Ovome bi valjalo dodati i pretpostavku da je donji dio trabeacije, tj. pluteji i pilastri, ispunjao geometrijski ornament troprutih umreženih pletenica, sačuvan na ulomcima koji su u karolinško doba bili, kako je već spomenuto, prerađeni uporabom komada ranije oltarne ograde iz pretkarolinškog razdoblja.

²⁸ Zbog sličnosti s jednoapsidnim bazilikama pogrešno sam svojedobno Sv. Martu u Bijaćima bio svrstao u tip trobrodних jednoapsidnih crkava, ne vodeći računa o sačuvanom stupu oltara *in situ* na istočnom kraju sjevernog broda (usp. Marasović 1978.).

²⁹ Codex Diplomaticus I, 1967, str. 3

³⁰ Jurković 2000.

³¹ Šeparović 2004, str. 165-166

³² Delonga 1996, str. 51

³³ Jakšić 2000, str. 182-183

³⁴ Jakšić 2004, str. 267, *passim*

³⁵ Šeparović, 2004, str. 168 (u katalogu numeriran pod br. 60).

Iz svega navedenoga proizlazi da je ta oltarna ograda (s mogućim alternacijama lukova i zabata u smislu Jakšićeva prijedloga) pripadala najstarijem kamenom namještaju predromaničke crkve sv. Marte iz prve četvrtine IX. stoljeća, pa bi se time posredno mogao datirati u isto doba i sam prostorni okvir, tj. arhitektura u kojoj se ograda nalazila.

4. Vremenski nešto kasnije, a kiparski svakako kvalitetnije skulpture iz sv. Marte čine reljefi restauriranog ciborija (danas u Muzeju HAS, sl. 19), za koji se dugo vjerovalo da predstavlja oltarski ciborij predromaničke crkve, sve dok nedavno V. Delonga nije iznijela drugačiju pretpostavku. Ona je naime ponudila uvjerljive indicije po kojima bi to bio predromanički baptezimalni ciborij, izrađen oko godine 830.-840. sa svrhom da nadvisi starokršćanski krsni bazen križnog tlocrta unutar starokršćanske krstionice, koja je u ranom srednjem vijeku bila zadržala svoju funkciju i prvobitni arhitektonski oblik.³⁶ Drugačijeg je mišljenja P. Vežić, koji taj ciborij ipak pripisuje oltaru crkve, ali one prvobitne starokršćanske bazilike sa širokom polukružnom apsidom, koja je, po njemu, u karolinško doba bila opremljena liturgijskim namještajem. Po njegovu mišljenju ranosrednjovjekovna crkva unutar bazilike kasnijeg je postanka i predstavlja ranoromaničku građevinu.³⁷ Ta se pretpostavka ipak čini manje uvjerljivom s obzirom na ranije iznesene arheološke okolnosti, prije svega karolinški grob kao dokaz da polukružna apsida starokršćanske crkve već početkom IX. stoljeća nije više mogla biti u funkciji.

5. Ciborij sa zabatima kojemu je upravljena naša pozornost, valjalo bi pripisati još jednoj kasnijoj fazi liturgijskog namještaja crkve sv. Marte u okviru istog IX. stoljeća. Iako nema čvrstih indicija za određivanje vremena tog ciborija, njegova stilaska povezanost s ulomcima jedne nešto kasnije faze oltarne ograde nameće zaključak da ga valja datirati poslije oltarne ograde s anepigrafičkim zabatom i poslije baptezimalnog ciborija.

Naime, među ostacima liturgijskog namještaja iz Sv. Marte u Bijaćima znatan je broj ulomaka trabeacije koji su po uporabi nekih znakovitih ukrasnih detalja bliski dvama zabatima ciborija, pa bi se moglo pomišljati i na istu kiparsko-klesarsku radionicu, angažiranu na izradi oltarnog ciborija i cancelluma. To su: osam ulomaka greda oltarne ograde, kojima su zajedničke značajke kuke jednostrukog vrata i spiralnih glava u gornjoj ukrasnoj zoni, tropruta pletenica u donjoj zoni, te usko, jedva istaknuto rebro na granici dviju zona (sl. 20-27). Kuke istog oblika te usko rebro što dijeli rubnu zonu od središnjeg polja znakoviti su ukrasni elementi i zabata oltarnog ciborija, kojemu je i anepigrafičnost (sudeći barem po dvjema sačuvanim stranama) jedna od osobina. Sličan način oblikovanja kuka i rebra pokazuje zabat oltarne ograde iz trogirске katedrale, datiran oko sredine ili u drugoj polovici IX. stoljeća,³⁸ (sl. 28) pa je dopušteno i razmišljanje o jednoj te istoj radionici koja je u to doba kao četvrta do sada prepoznata skupina djelovala u Trogiru i u Bijaćima, angažirana na izradi liturgijskog namještaja.

Zaključak

Dva zabata, pronađena prije više od stotinu godina u iskopinama crkve sv. Marte, koja su se do sada uvijek pripisivala oltarnoj ogradi predstavljaju dvije od četiri strane ciborija sa zabatima, u hrvatskoj ranosrednjovjekovnoj baštini rijetkog tipa ciborija, poznatog, inače, po jednom primjeru iz Cortone u Italiji, datiranom u doba Karla Velikog.

Ulomak luka iz crkve sv. Petra starog u Zadru, do sada također atribuiran oltarnoj ogradi, koji je također prepoznat kao dio ciborija, dokazuje da nalaz iz crkve sv. Marte u Bijaćima nije bio jedini primjer predromaničkog tipa sa zabatima u Hrvatskoj.

Iako nema uporišta za točno datiranje ciborija sa zabatima iz Sv. Marte, može se temeljem razmatranja različitih faza razvitka liturgijskog namještaja prepoznati u njemu rad pete identificirane kiparsko-klesarsko radionice. Prva od njih je u VI. stoljeću opremila liturgijskim namještajem starokršćansku baziliku. Druga je djelovala u pretkarolinško doba u prostornim okvirima te iste starokršćanske bazilike, a treća

³⁶ Delonga 2004, str. 287-318

³⁷ Vežić 2004.

³⁸ Burić 1983.

početkom IX. stoljeća već u novoj karolinškoj crkvi radila novu oltarnu ogradu. Četvrta je radionica početkom druge četvrtine istoga stoljeća izradila baptezimalni ciborij u krstionici iznad starokršćanskog krsnog zedenca, a petu radionicu, kojoj je uz ciborij sa zabatima bila povjerena i izrada nove oltarne ograde, može se usporedbom sa zabatom iz trogirске katedrale datirati u drugu polovicu IX. stoljeća.

Među arheološkom građom iz crkve sv. Marte ostalo je još ulomaka liturđijskog namještaja, uglavnom oltarne ograde, koji se mogu pripisati drugim majstorima, vjerojatno u daljnjem razvitku liturđijskog namještaja u istoj crkvi. Kad se jednom bude prišlo temeljitoj monografskoj obradi crkve sv. Marte u Bijaćima, trebat će proučiti i odrediti mjesto i tom stupnju razvitka crkvenog namještaja.

LITERATURA

Braun 1924

J. Braun, *Der Christliche altar in seiner geaschichtlichen Entwicklung*, München 1924.

Burić 1982

T. Burić, *Predromanička skulptura u Trogiru*, Starohrvatska prosvjeta, III, 12, Split 1982, 127-160

Burić 1993

T. Burić, *Posljednji salonitanski klesari — geneza predromaničke skulpture splitsko-trogirskog predromaničkog kruga*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 85 (Starohrvatski Solin), 177-97

Chevalier 2004

P. Chevalier, *Ostaci starokršćanske skulpture iz crkve sv. Marte u Bijaćima*, Starohrvatska prosvjeta, III, 26/1999, Split 2004, 109-140

Delonga 1996

V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split 1996.

Delonga 2000

V. Delonga, *Ulomak zabata oltarne ograde, druga polovina 9. stoljeća (Zadar, crkva sv. Petra Starog)*, Hrvati i Karolinzi, (katalog) II, Split 2000, 166

Delonga 2004

V. Delonga, *Predromanički ciborij iz Svete Marte u Bijaćima*, Starohrvatska prosvjeta, III, 26/1999, 287-320

Corpus 1977

Corpus della sciltura altomedievale, IX La diocesi di Arezzo, Spoleto 1977, 114-116

Jakšić 2000

N. Jakšić, *Trabeacija oltarne ograde, prva desetljeća 9. stoljeća*, Hrvati i Karolinzi, (katalog), Split 2000, 182-183

Jakšić 2004

N. Jakšić, *Reljefi trogirske klesarske radionice iz crkve sv. Marte u Bijaćima*, Starohrvatska prosvjeta, III 26/1999, Split 2004, 265-285

Jurković 2000

M. Jurković, *Bijaći, Stombrate kraj Trogira, ostaci crkve sv. Marte, početak 9. stoljeća*, Hrvati i Karolinzi, (katalog), Split 2000, 179-180

Karaman 1930

Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930.

Karaman 1952

Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti u almaciji*, Zagreb 1952.

Marasović 1978

T. Marasović, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji*, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Zagreb 1978, 5-129

Marasović 2006

T. Marasović, *Oltarna ograda u hrvatskoj predromanici*, Radovi II. Kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti, Zagreb 2006. (Zbornik u tisku)

Migotti 1990

B. Migotti, *Ranokrćanska topografija na području između Krke i Cetine*, Zagreb 1990.

Ragghianti 1968

C. L. Ragghianti: *L'arte in Italia (II) dal secolo V al secolo XI*, Roma 1968.

Rapanić 1987

Ž. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987.

Šeparović 1995

T. Šeparović, *Katalog kamenih spomenika iz crkve sv. Spasa na Vrelu Cetine*, Starohrvatska prosvjeta, III/22, Split 1995, 81-90

Šeparović 2004

T. Šeparović, *Katalog ranosrednjovjekovne skulpture iz crkve sv. Marte u Bijaćima kod Trogira*, Starohrvatska prosvjeta, III, 26/1999, Split 2004, 141-188

Summary

Ciborium with Gables from the Church of St. Martha, Bijaći

Key words: *ciborium, gable, Pre-Romanesque, St. Martha, Bijaći.*

Among numerous stone fragments excavated more than one hundred years ago from the Pre-Romanesque church of St. Martha in Bijaći near Trogir, the author of this paper has discovered a rare type of altar ciborium characterized by four gables. These fragments, published systematically only in 2004, have traditionally been attributed as remains of an altar screen.

Only two sides of the ciborium are preserved and have been partially restored. The outer edges of both gables are decorated with spiral hooks which continue also along the vertical segments. This decoration alone eliminates the possibility that those parts might belong to an altar screen, as it had been previously accepted.

The central surface of one gable is occupied by two facing peacocks eating from a single bunch of grapes, two rosettes and two smaller stylized birds on the corners of the triangular field. The lower field is decorated by a semicircular braided ribbon pattern. The only the motif in the central field of the other gable is a vine tendril, forming circles and extending to the edge of the arch.

The gables are compared to a similar example found in the Church of St. Vincent in Cortona, Italy, on which an inscription naming Charlemagne is carved, as well as in an early Romanesque example from the Church of St. Ambrogio in Milan.

Among Croatian archaeological heritage, a similar fragment of a ciborium gable has been recognized in the Pre-Romanesque Church of St. Peter in Zadar, which until now has also been attributed as remains of an altar screen.

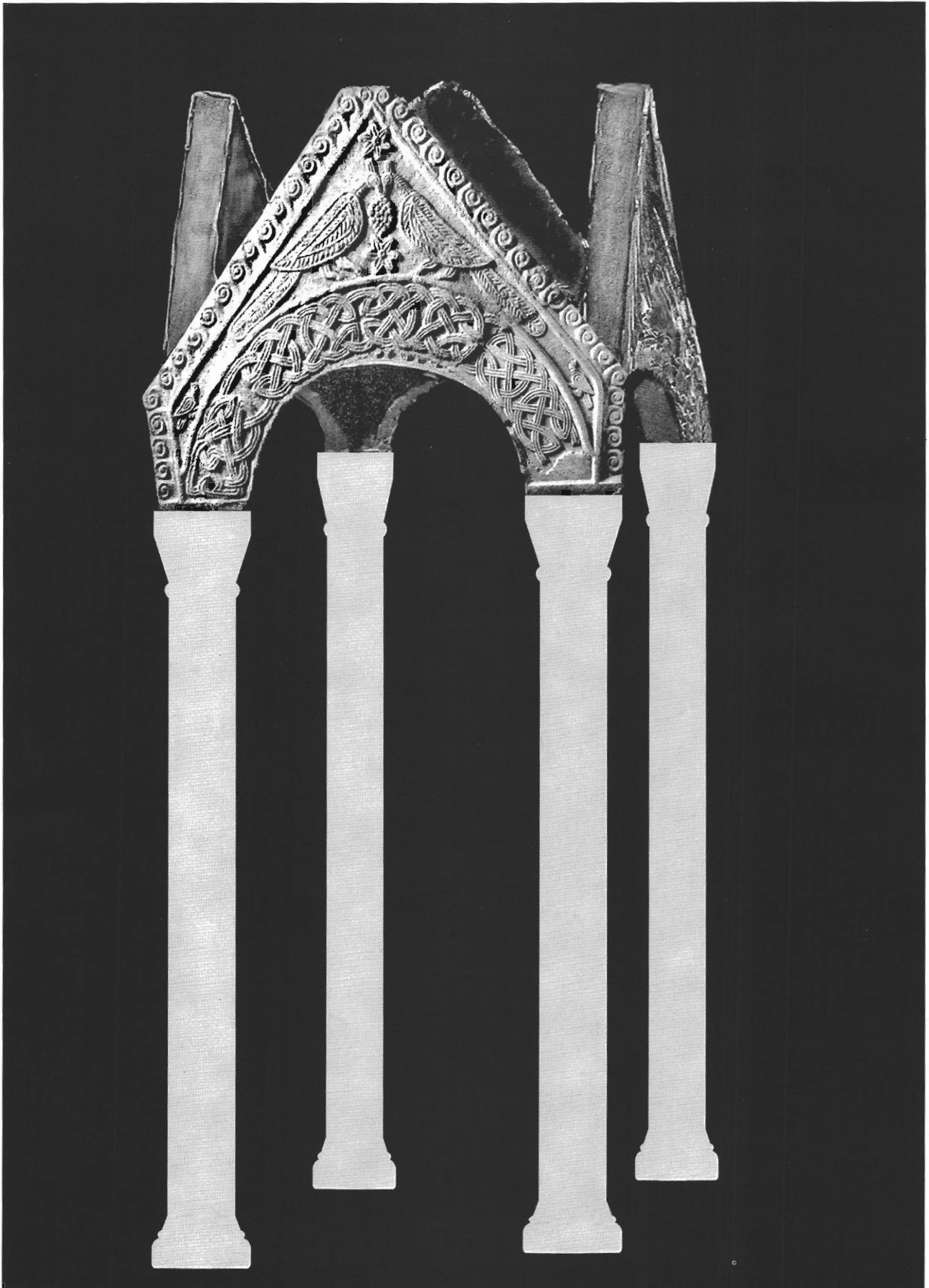
In order to propose a date for these two gables, the author has considered the different stages of the liturgical furniture found in St. Martha to establish a chronology of its development. Although there is not one precise indication for chronological conclusions, the author has identified five different stone carving workshops active from the 6th century to the end of the 9th century. The first one furnished the early Christian basilica in the 6th century and the second was active in the Pre-Carolingian period (7th century) within the same basilica. The third workshop was engaged in the production of a new altar screen in the beginning of the 9th century, after the original basilica had been demolished. The craftsmanship of the fourth workshop has been recognized from a ciborium in the baptistery dating from the second quarter of the 9th century. The ciborium with gables, as well as another altar screen from the Pre-Romanesque church are attributed to the fifth workshop and presumed to be dated from the second half of the 9th century.

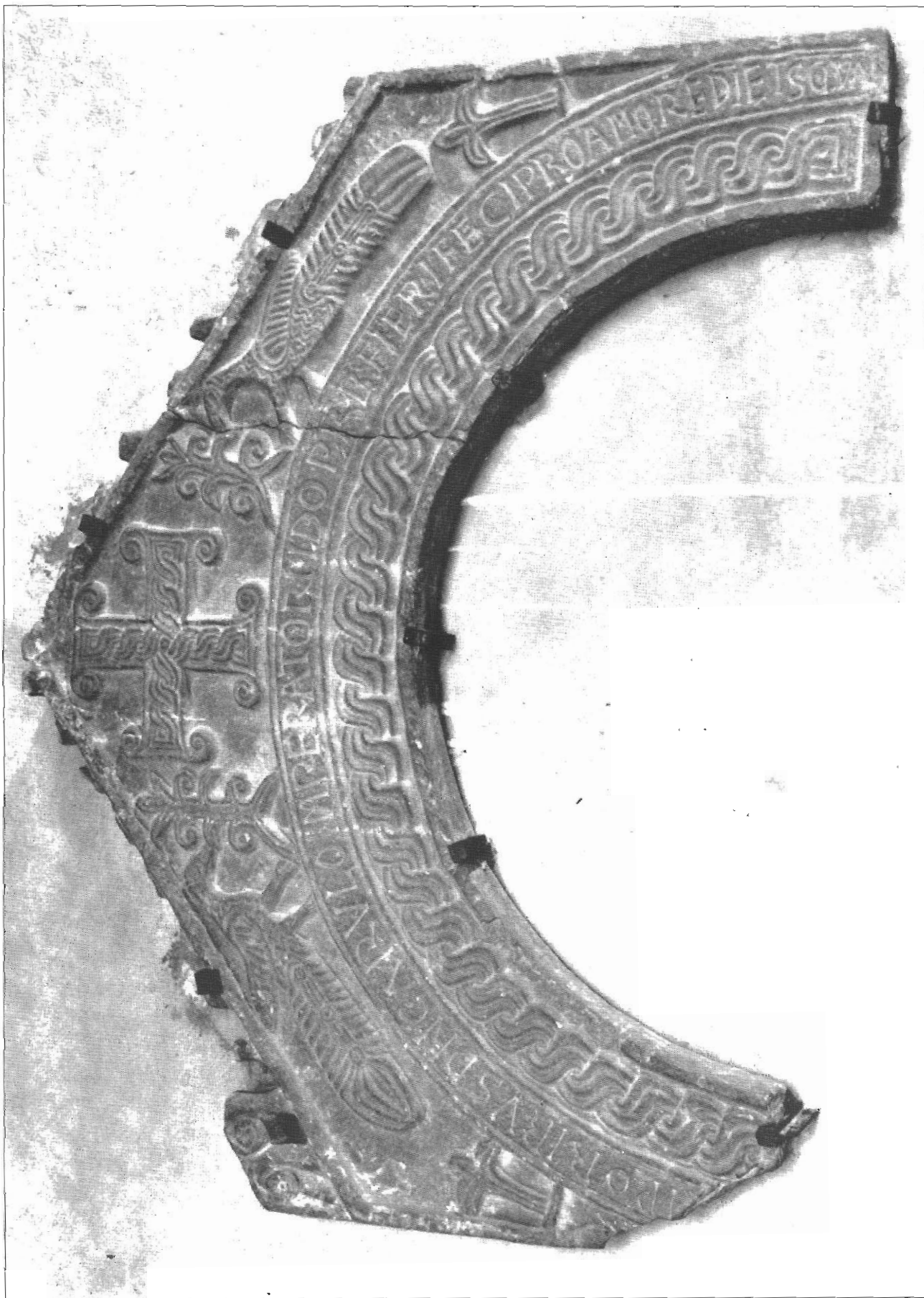
Sl. 1. Zabat iz crkve sv. Marte (inv. br. 2899) (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 2. Zabat iz crkve sv. Marte (inv. br. 2890) (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 3. *Pretpostavljeni izvorni izgled ciborija sa zabatima iz Sv. Marte*

Sl. 4. Zabat ciborija iz Sv. Vincenta u Cortoni

Sl. 5. Ciborij sa zabatima iz crkve S. Ambrogio u Milanu

Sl. 6-10. Lukovi i ulomci lukova oltarne ograde iz pretkarolinške faze crkve sv. Marte (foto: Z. Alajbeg)

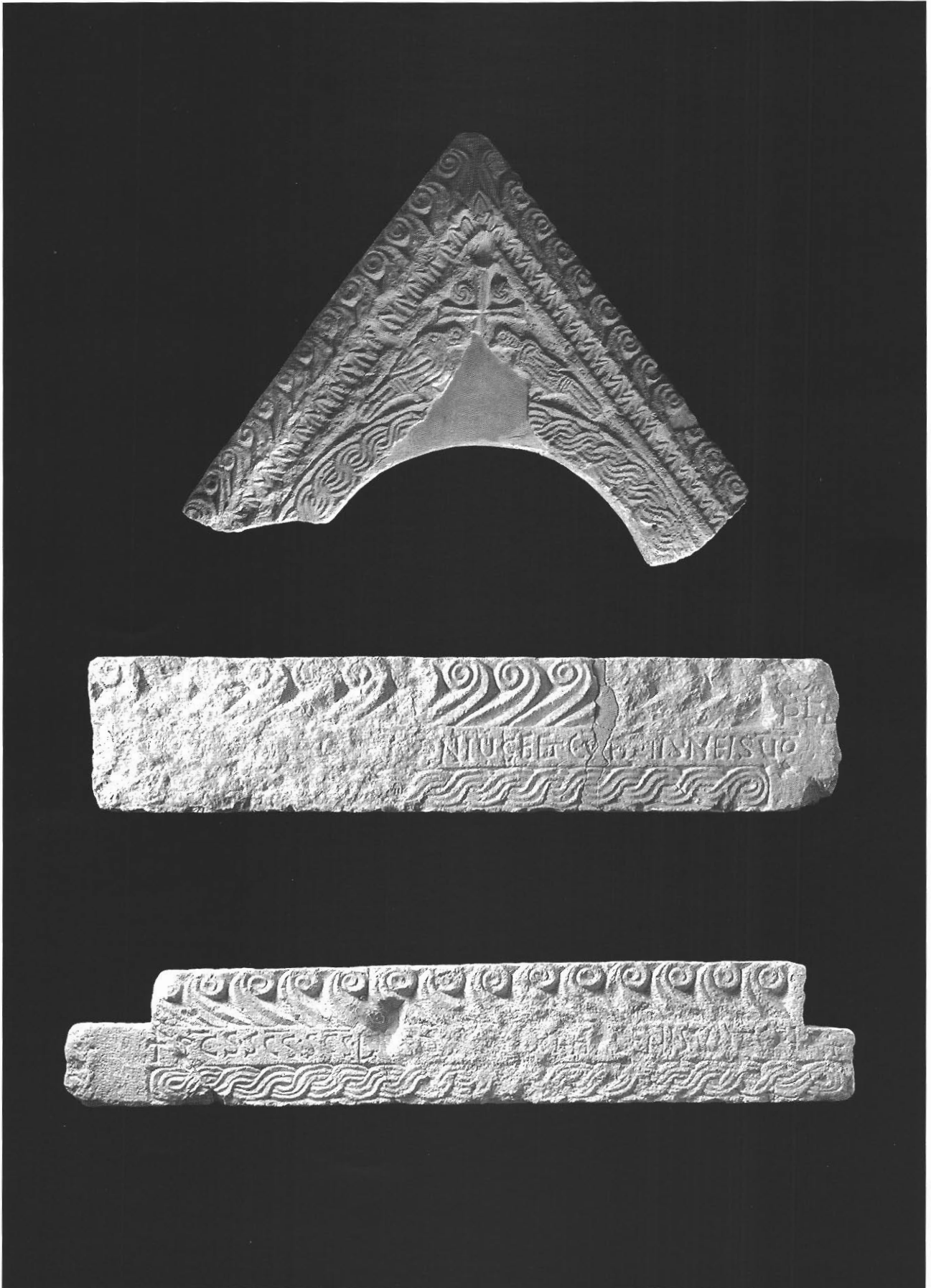
Sl. 11. Ulomak grede iz pretkarolinške faze crkve sv. Marte (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 12-13. Pluteji iz pretkarolinške faze crkve sv. Marte (foto: Z. Alajbeg)

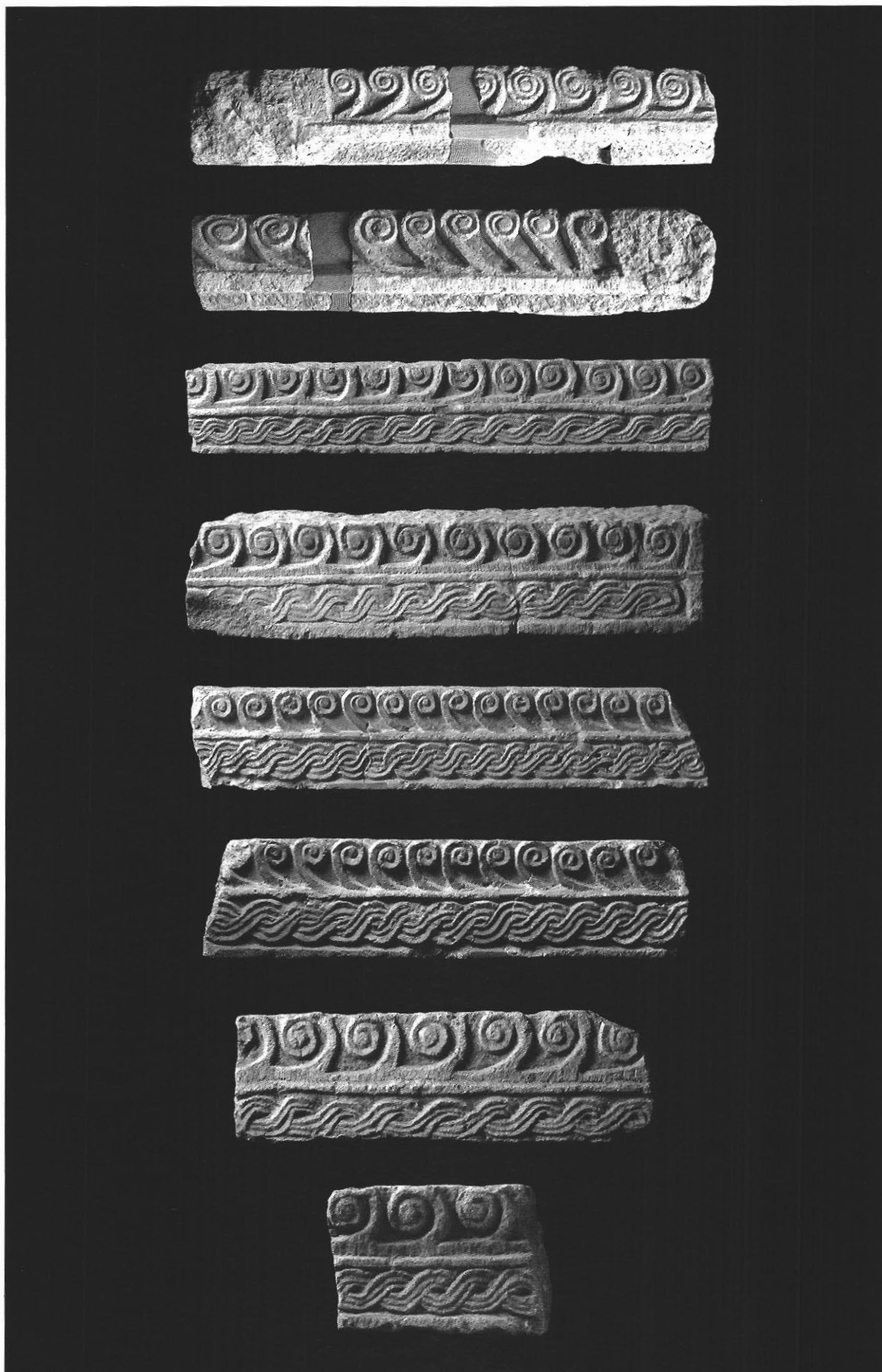
Sl. 14-17. Pilastrici oltarne ograde iz pretkarolinške faze, upotrijebljeni i u ogradi iz početka IX. stoljeća
(foto: Z. Alajbeg)

Sl. 18. Dio trabeacije oltarne ograde iz početka IX. stoljeća (prema Jakšiću)

Sl. 19. Bapteziimalni ciborij iz druge četvrtine IX. stoljeća (restaurirani izložak u Muzeju HAS) (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 20-27. Grede oltarne ograde iz druge polovice IX. stoljeća (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 28. Zabat oltarne ograde iz trogirске katedrale (foto: Z. Alajbeg)